

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد تهران مرکز

دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی ، گروه علوم انسانی

پایان نامه برای دریافت درجه ی کارشناسی ارشد «M.A.»

گرایش: الهیات و معارف اسلامی / ادیان و عرفان

عنوان :

برداشت های تأویلی از آب در عرفان اسلامی تا پایان قرن هفتم

استاد راهنما :

دکتر عبدالرضا مظاهری

استاد مشاور :

دکتر بخشعلی قنبری

نگارش :

حسین طارمی

تابستان ۱۳۹۲

فصل اوّل مقدمات و کلیات	۱
۱-۱- بیان مسأله	۸
۱-۲- هدفهای تحقیق	۹
۱-۳- اهمیت موضوع تحقیق و انگیزش انتخاب آن	۹
۱-۴-۲-۱- سوالات و فرضیه های تحقیق	۱۰
۱-۶- تعاریف عملیاتی متغیرها و واژه های کلیدی:	۱۰
۱-۷- محدودیت ها و مشکلات تحقیق	۱۱
۱-۸- توصیه ها و پیشنهادها	۱۱
۱-۹- روش تحقیق	۱۲
۱-۱۰- ابزار و شیوهی جمع آوری اطلاعات	۱۲
۱-۱۱- روش تجزیه و تحلیل داده ها:	۱۲
فصل دوم	۱۴
مبانی نظری (مروری بر مفهوم آب در بستر تاریخ)	۱۴
۱-۲- مبانی نظری	۸
۱-۱-۲- بخش اول: نقش آب در فرهنگ	۸
الف - زرتشت:	۱۲
ب- یهودیت	۱۴
ت- اسلام	۱۸
۱-۳-۲-۱- بخش سوم: نقش آب در معماری ایرانی	۲۱
۱-۴-۲-۱- آب در ضرب المثل ها	۲۳
فصل سوم	۲۹
معانی تاویلی آب از قرن اول تا پایان قرن هفتم	۲۹
۱-۳-۱- آب در عرفان اسلامی	۳۰
۱-۳-۱-۱- قرن یکم	۳۰
۱-۳-۲-۱- قرن دوم	۳۰
الف- ابوهاشم صوفی کوفی	۳۰
ب- حسن بصری	۳۱

- پ-رابعه عدويه ۳۱
- ت-بشر حافی ۳۳
- ث-ذوالنون مصری ۳۳
- ج-معروف کرخی ۳۴
- چ-ابراهیم ادهم ۳۵
- ۳-۱-۳-قرن سوم ۳۶
- الف-منصور حلاج ۳۶
- ب-بایزید بسطامی ۳۷
- پ-جنید بغدادی ۳۹
- ۳-۱-۴-قرن چهارم ۴۰
- الف- ابوبکر شبلی ۴۰
- ب - ابوعلی رودباری ۴۱
- پ - ابونصر سراج طوسی ۴۱
- ت _ ابوالفضل سرخسی ۵۸
- ث- ابو عبدالله رودباری ۵۹
- ج _ ابوطالب مکی ۵۹
- ۳-۱-۵-قرن پنجم ۶۹
- الف-باباطاهر ۶۹
- ب-عسجدی مروزی ۷۰
- پ-ابوسعید ابوالخیر ۷۲
- ت-خواجه عبدالله انصاری ۷۷
- ث-احمد غزالی ۹۳
- ج-گیلانی ۹۷
- چ-شیخ ابوالحسن خرقانی ۹۸
- ح-هجویری ۱۰۳
- تحلیل کاربرد کلمه آب در قرن پنجم ۱۱۵
- ۳-۱-۶-قرن ششم ۱۱۶
- الف-خیام ۱۱۶
- ب-خاقانی شروانی ۱۱۷

۱۲۰	پ-عمیق بخاری
۱۲۲	ت-امیر معزی
۱۲۳	ث-شهاب الدین سهروردی
۱۲۴	ج-محمد غزالی
۱۲۷	چ-عین القضاة همدانی
۱۲۹	ح-احمد جامی
۱۳۱	۳-۱-۷-قرن هفتم
۱۳۱	الف-اوحدی مراغه ای
۱۳۳	ب-سیف فرغانی
۱۳۵	پ-عطار نیشابوری
۱۳۷	ت-فخرالدین عراقی
۱۴۰	ث-مولوی
۱۴۳	چ-عبدالرحمن جامی
۱۴۸	ح-سلمان ساوجی
۱۴۸	خ-نجم الدین رازی
۱۵۴	د-نجم الدین کبری
۱۵۵	ذ-نسفی
۱۸۲	ر-روزبهان اول بقلی شیرازی
۱۹۲	ز-ابن عربی
۱۹۰	۳-۲-آب در ادبیات فارسی
۱۹۰	۳-۲-۱-قرن یکم
۱۹۱	ب-دارای دخت
۱۹۱	۳-۲-۲-قرن دوم
۱۹۱	الف-ابوالعباس مروزی
۱۹۲	پ-شعوانه ابلیه
۱۹۲	ب-شهید بلخی
۱۹۳	پ-ابن رومی
	Error! Bookmark not defined. بررسی آب در آثار ابن رومی
۱۹۶	۳-۲-۴-قرن چهارم

۱۹۶.....	الف-دقیقی طوسی
۱۹۷.....	ب-رودکی
۲۰۲.....	۳-۲-۵-قرن پنجم
۲۰۲.....	الف-فرخی سیستانی
۲۰۵.....	ب-قطران تبریزی
۲۰۷.....	پ-کسائی مروزی
۲۰۹.....	ت-منوچهری دامغانی
۲۱۱.....	ث-ناصرخسرو
۲۱۴.....	۳-۲-۶-قرن ششم
۲۱۴.....	الف-انوری
۲۱۶.....	ب-نصرالله منشی
۲۱۸.....	۳-۲-۷-قرن هفتم
۲۱۸.....	الف-سعدی
۲۲۱.....	ب-نظامی گنجوی
۲۲۵.....	فصل چهارم: نتیجه گیری
۲۲۶.....	۱-۵-نتیجه گیری
۲۳۸.....	منابع و مأخذ:

چکیده:

آب را گفته اند که مایه حیات است ، همچنین گفته شده است که اگر در زمین زندگی هست به سبب وجود منابع آبی در آن است . در این رساله این سوال مطرح است که آیا حیات بخشی آب، تنها در حیطه جسمانی ماست ؟ یا روح انسانی نیز آبشخور این منبع زلال هستی است ؟ نگاه شاعران و عارفان به این ماده بسیار مهم در پیدایش خلقت چیست؟ آب در عین زلالی و حیات بخشی، گاه می تواند خود به عنوان بزرگترین عامل تهدید جان بشری به حساب آید ، با توجه به طیف وسیع ادراکی که می شود از آب داشت ، چه کاربرد هایی در شعر و ادب داشته است ؟

در رساله فوق با مطالعه آثار عارفان و شاعران برجسته قرن یکم تا هفتم در پی استخراج معانی مختلف از آب در این آثار هستیم . روش انجام این تحقیق بدین صورت است که با مطالعه موردی مکتوبات شاعران و عارفان قرون یک تا هفت و استخراج لغت آب از این متون ، به واکاوی معانی هر یک از این نمونه ها پرداخته شده است . همچنین با شمارش هر یک از این کاربردها که در چند قالب اصلی مانند : آب حیات ، آب حیوان، آب زندگانی ، آب چشم ، آب دیده ، طبقه بندی شده بود ، بسامد کاربرد آب در معنای تاویلی بدست آمد که در پایان هر بخش و پایان تحقیق نتیجه گیری از آن آورده شد.

آب در عرفان اسلامی بسیار کاربردهای گوناگون و وسیعی داشته است . این کاربرد ها گاهی در معنای اصلی آب بوده و گاهی در معنایی غیر از معنای آب به کار گرفته شده است . این کاربردها بیشتر در ترکیباتی همچون آب حیات ، آب زندگانی ، آب حیوان مشاهده شده است. در متون عرفانی با توجه به اشارات گسترده آن ها به مقولاتی همچون پدید آمدن هستی بر پایه آب ، پیدایش انسان از خاک و آب به وضوح می توان به نقش مهم آب ، چه در معنای اصلی و چه در معنای تاویلی آن در اندیشه و فرهنگ اسلامی پی برد.

امید است مطالب مندرج در این رساله بتواند راهگشای سایر دانش پژوهان این عرصه باشد.

کلمات کلیدی :

آب، آب حیات، آب زندگانی ، آب حیوان ، آب دیده ، آب چشم ، عرفان

فصل اوّل

مقدّمات وکلیّات

۱-۱- بیان مسأله

آب این عنصر حیات بخش و رحمت بی پایان ازلی، همواره در بین مردم دارای ارزش، تقدس و اهمیت بوده است. زندگی وابسته به آب است و بدون آن حیات مادی و حتی معنوی انسان مفهومی ندارد. در قرآن در ارزش و اهمیت این عنصر گران قدر آمده است: « و من الماء کل شیء حی »
آب یکی از چهار عنصر اصلی و از مظاهر مهم طبیعت است که به سبب اهمیت و نقش ارزنده ی آن در حیات طبیعی و بشری، همواره توجه انسانها را به خود جلب کرده و ستایش و پرستش آنان را برانگیخته و در بیشتر ادیان، به خصوص ادیان توحیدی، از جایگاه ویژه ای برخوردار شده است.
ایزدان آب، آفرینش و تقدس آن، پدید آمدن چرخه زایش از عنصر ازلی آب، مبنای بسیاری از اساطیر کیهان شناختی ملل اعم از مصر، هند، ایران، آشور، بابل و یونان و روم است.
در اساطیر مصر، هند، آشور و یونان و روم اعتقاد به اقیانوس های آغازین در آغاز آفرینش پیداست.

در تاریخ ادیان، آب دربرگیرنده مفهوم زندگی دوباره است زیرا در پی هر نیستی میلادی تازه است و غوطه زدن در آب، رمز رجعت به حالت پیش از شکل پذیری و تجدید حیات کامل و زایشی نو است. زیرا هر غوطه وری برابر با انحلال صورت و استقرار مجدد حالت نامتعین مقدم بر وجود است و خروج از آب، تکرار عمل تجلی صورت در آفرینش کیهان.
آب اساس آفرینش بشری و مایه حیات است و در تمام جنبه های زندگی انسان دارای ارزش و جایگاه ویژه است. در روزگاران کهن این عنصر حیاتی نه تنها در زندگی انسان، بلکه در فرهنگ و تاریخ ملت ها نیز نقش گسترده ای داشته است. اینکه هر ملتی در خصوص آب، فرهنگ، آداب و رسوم، باورها، آیین ها، داستان و جشن های متنوع و خاص خود را دارد بیانگر اهمیت آب در نظام هستی است.

در طول تاریخ بشر آب به عنوان یک عنصر مقدس همواره مورد احترام و ستایش قرار گرفته است. ملل مختلف در فرهنگ های خود خدایانی به نام خدایان آب داشته اند که به صورت الهه ها پرستش می شدند و همواره مورد احترام بوده و مردم برای آنان قربانی هدیه می کردند.
در هر سرزمینی از جهان، روش های متفاوتی برای تقدیس آب وجود دارد. هندوان رود گنگ، مصریان رود نیل، کلدانیان رود فرات، یهودیان و مسیحیان رود اردن و اسلام همه آب ها و رودها را مقدس می شمردند. آب معنا و مفهومی بسیار گسترده و عمیق، ریشه ای طولانی و نیز ابعادی جهان شمول دارد که پایگاه آن در فرهنگ و باور انسان ها در همه اعصار، رفیع و عالی است و برابر واژگانی چون خدا، عشق و زندگی می باشد. از سویی آب جلوه ای از تقدس، آرامش، زیبایی، غذای جسم و روح، منبع ثروت و قدرت، راهی به سوی سرزمین ها، مرموز و ادراک ناپذیر است، خشم می گیرد و با

سیل و توفان همه چیز را نابود می کند. از توفان نوح و سیلاب های ناشی از آن گرفته تا شکافتن دریا برای عبور موسی (ع) و غرق شدن فرعون و سپاهیانش تا سیلاب های مخرب و ویرانگری که هر سال در جهان اتفاق می افتد. این همه در باورهای اساطیری قهر طبیعت و خشم خدایان نسبت به انسان معاصر و گناهکار است. مساله اساسی این است که آب چگونه این روند را طی نمود و از اساطیر تا ادیان و معانی ناویلی مختلف و دیدگاه تجربی امروزی را بخود گرفت. رساله فوق در چهار فصل نگارش یافته است. در فصل اول به توضیحاتی در زمینه روش کلیات تحقیق و روش انجام آن، جامعه آماری و حجم نمونه، پرسش های تحقیق، فرضیه های آن و... اشاره شده است. در فصل دوم به بررسی نقش آب در فرهنگ، ادیان و معماری پرداخته شده است. همچنین به ضرب المثل های مرتبط با آب نیز اشاره شده است. در فصل سوم به بررسی نقش تاویلی آب در ادبیات فارسی و عرفان اسلامی پرداخته شده و همراه با ارائه اطلاعات آماری تعدادی از ابیات نیز به عنوان نظیره های آن ذکر گردید.

۱-۲- هدف های تحقیق

در این رساله هدف اصلی بررسی نقش آب در عرفان اسلامی می باشد. هم در زمینه ادبیات و هم عرفان همواره برداشت های متفاوتی از کلمات می شده است و یک لغت می توانسته معانی مختلفی داشته باشد و در جایگاه های گوناگونی به کار رود. در این رساله سعی بر آن شده تا اولویت های نقش آب در آثار عرفای قرن یک تا هفت مورد بررسی قرار بگیرد.

۱-۳- اهمیت موضوع تحقیق و انگیزه انتخاب آن

آب همواره به عنوان عنصری حیاتی در زندگی جانداران این کره خاکی نقش خود را ایفا کرده است. در سده های اخیر با توجه به صنعتی شدن جوامع و رشد روز افزون جمعیت، انسان با بحران کم آبی مواجه گردیده است. این در حالی است که حدود هفتاد درصد سطح زمین را آب فراگرفته است اما شایان ذکر است که تنها یک درصد این آب ها، شیرین بوده و برای آدمی قابل شرب است. با توجه به این مطالبی که گفته شد، بررسی اهمیت و جایگاه آب در نزد پیشینیان ما به خصوص عرفا و اندیشمندان اسلامی که همواره آثارشان نقش تربیتی داشته و حتی برای انسان این قرن نیز راهگشا بوده است می تواند حائز اهمیت باشد.

۱-۴- سوالات و فرضیه های تحقیق

۱-۱-۴- سوالات تحقیق

الف- جایگاه آب در نزد ادیان و فرهنگ ها چیست؟ آب در میان ضرب المثل های فارسی چه نقشی بازی می کند؟

ب- آب در قرن های یک تا هفتدر آثار عرفا و ادبا در چه معنایی به کار گرفته شده است ؟

۲-۱-۴- فرضیه های تحقیق

آب در نزد ایرانیان بسیار مقدس بوده است چنان که در دین زرتشت برای آن اهمیت خاصی قائل بوده اند و نام یکی از خدایان را به آب اختصاص داده اند . همچنین است که با توجه به منابع تاریخی و بقایای به جا مانده از ایران دوران هخامنشی ، به سازه های عظیم و حیرت آوری از تاسیسات مربوط به آب برمی خوریم و این موضوع آشکار می گردد که ایرانیان از آلوده کردن آب پرهیز می کردند و این کار را مذموم می شمردند. همچنین در بعد از اسلام نیز اهمیت آب نه تنها کم نشده است بلکه با توجه به احادیث و آیات بیشمار درباره آب ، همچنان این ماده مقدس شمرده می شده است . از لحاظ جایگاه آب در زبان و ادبیات فارسی همین بس که نمونه های بسیاری از ضرب المثل ها که لغت آب در آن ها کاربرد داشته است وجود دارد که این خود نشان از نقش والای آب در میان عوام دارد . به نظر می رسد در مورد کاربرد معانی آب در متون قرون یک تا هفت نیز با توجه رشد و نمو شعر و ادبیات فارسی در این دوران و همچنین ظهور مکاتب مختلف عرفانی و پیوند این دوحوزه در بسیاری موارد ، می توان انتظار داشت که طیف کاربرد معانی مختلف آب در این بازه زمانی بسیار وسیع باشد .

۱-۵- مدل تحقیق

فرآیند تحقیق به صورت کتابخانه ای و با استفاده از فیش برداری انجام شده است. روش کار به این شکل بود که پس از مطالعه متن اصلی آثار و کتب عرفانی ، فیش برداری صورت گرفت . سپس کاربرد نقش آب در آن ها مشخص گردید و در ادامه پس از توضیح و تفسیر هریک از آن ها نمونه های آن نیز از استخراج گردید و در متن رساله آورده شد .

۱-۶- تعاریف عملیاتی متغیرها و واژه های کلیدی:

آب:

آب در کنار عناصر باد ، آتش ، خاک ، یکی از عناصر تشکیل دهنده جهان پیرامون ما است .

آب چشم:

اشک ، سرشک

(فرهنگ فارسی معین)

آب حیات:

معادل آب زندگانی ، سخن گفتن معشوق

(لغت نامه دهخدا)

آب زندگانی :

گویند چشمه ای است در ظلمت که هر از آن بنوشد عمر جاودان پیدا می کند ، اسکندر و خضر به دنبال آن رفتند، خضر از آن آب نوشید و عمر جاودان یافت.

(فرهنگ فارسی معین)

۷-۱- محدودیت ها و مشکلات تحقیق

در پژوهش فوق مشکل اصلی بر سر راه انجام آن ، طیف و حجم گسترده متون عرفانی اسلامی بود

بود .

۸-۱- توصیه ها و پیشنهادها

نگارنده این رساله پیشنهاد می نماید که در فرصتی مناسبتر و با امکاناتی فراخور چنین تحقیق جامع و گسترده ای و همچنین استفاده از متد های دقیق تر آماری ، این موضوع در حیطه ای وسیع تر مورد بازبینی قرار گیرد .

۱-۱۰-۱- روش تحقیق

روش تحقیق اسنادی - کتابخانه ای بوده و برای نگارش از کتاب ، مقالات ، پایان نامه و ماخذ نوشتاری استفاده شده است.

مرحله اول- ابتدا متن کتب عرفانی و ادبی قرون یک تا هفت مورد مطالعه و بررسی گردید. در مرحله دوم ، کاربردهای عنصر آب در متون عرفانی و ادبی استخراج گردید. در مرحله سوم ، آمار های بدست آمده از کاربرد آب در متون مورد بررسی قرار گرفت. در مرحله چهارم ، نقش آب در معنای اصلی و تاویلی آن در آثار عرفا و شعرا بررسی گردید و از هریک نیز نمونه های آورده شد. در مرحله نهایی ، نتیجه گیری از مباحث رساله ذکر گردیده است.

۱-۱۰-۱- ابزار و جمع آوری اطلاعات

برای کسب اطلاعات و جمع آوری مطالب مربوط به موضوع رساله از فیش و همچنین از کتب ادبی و عرفانی اسلامی نگاشته شده در قرن های یک تا هفت استفاده شده است .

۱-۱۱- روش تجزیه و تحلیل داده ها:

تجزیه و تحلیل داده ها بر اساس مراحل ذیل صورت پذیرفت. مطالعه دقیق متون عرفانی اسلامی در محدوده قرن یک تا هفت گرد آوری داده ها و فیش برداری از آن ها تعیین اولویت های نقش آب بر اساس اطلاعات جمع آوری شده دسته بندی فیش های جمع آوری شده ، تفکیک آن ها بر اساس موضوع تجزیه و تحلیل داده ها : با استفاده از آمار بدست آمده ، میزان کاربرد لغت آب و همچنین کاربرد آب به همراه سایر ترکیبات همچون حیات ، زندگانی و ... ، بررسی گردید . با بررسی اعداد عدد بدست آمده این نتیجه حاصل شد به دلیل عرفانی بودن ترکیباتی همچون آب زندگانی و آب حیات و آب حیوان این احتمال می رود که کاربرد آب بیشتر سمت و سوی عرفانی دارد و اگر چنین نباشد و این نتیجه حاصل شود که آب بیشتر به صورت تنها استفاده شده است ، این نتیجه حاصل می شود که این احتمال که لغت آب بیشتر در معنای حقیقی خود به کار رفته است بیشتر می باشد.

۱-۱۲- پیشینه تحقیق

در زمینه نقش آب در عرفان اسلامی تاکنون پژوهشی صورت نگرفته است و می توان گفت این رساله موضوعی نو و بدیع در این زمینه می باشد که امید است راهنما و راهگشای سایرینی باشد که در این مقوله قصد انجام تحقیق دارند.

فصل دوم

مبانی نظری (مروری بر مفهوم آب در بستر تاریخ)

۱-۲- مطالعات نظری

مطالعات نظری پژوهش حاضر در چهار حوزه تهیه و تنظیم گردیده که به اختصار به آنها

اشاره می شود.

بخش اول: در این قسمت به شناخت نقش آب در فرهنگ ملل مختلف و فرهنگ ایرانی

پرداخته شده است .

بخش دوم : در این بخش به شناخت نقش آب در ادیان پرداخته گردیده است.

بخش سوم: در این قسمت به نقش آب در معماری ایران و سایر ملل اشاره شده است.

بخش چهارم: در این قسمت به نقش آب در ضرب المثل های پارسی پرداخته شده است.

۱-۱-۲- بخش اول: نقش آب در فرهنگ

الف- نقش آب در فرهنگ ملل

از آنجا که آب نه تنها در فرهنگ اسلامی و ایرانی مورد توجه بوده بلکه در نزد سایر ملل نیز جایگاه ویژه ای دارد و گاه معانی اسطوره ای و نمادینی یافته است و معانی و جنبه های اساطیری و آیینی آب در فرهنگ ملل گوناگون به صورتهای مختلف آشکار شده است. معانی نمادین آب را می توان در سه مضمون اصلی چشمه حیات وسیله تزکیه و مرکز حیات دوباره خلاصه کرد. همچنین محققان اساطیر ملل میان آب با مار و ماه ارتباط های گوناگون یافته اند در اساطیر ملل آب را نماد مرگ و زندگی دانسته اند. نمادینگی آب با همه راز و رمزهای خودش در اکثر اسطوره ها دیده می شود در لوحه ای از الواح کهن بابلی آمده است. کیهان نخست توده ای ضخیم از آب بود و در آن به مرور زمان خدایان یکی پس از دیگری به وجود آمدند و به تدریج کارهایی مطابق عقل و حکمت کردند تا عاقبت یکی از آن میان که از همه نیرومندتر بود برآن شد زمین را بیافریند پس به امر او طوفانی پرنقلاّب ظاهر شد و زمین خشک از دریای آب جداگشت. آنگاه کارها بسامان شدند و حدی برای آبهای آسمانی و زمینی مقرر شد و حدود رودها معلوم گردید.

ارتباط آب و آفرینش در اساطیر هندی نیز مورد توجه است در حماسه "رامایانا" آمده است

که همه جا آب بود و زمین در آب تشکیل شد و برهمن قائم به ذات و دیگر خدایان در آب به وجود آمدند سپس برهمن به صورت گراز درآمد و زمین را از درون آب بالا آورد و جهان را آفرید

و مقدسین را که پسرانش هستند به وجود آورد همچنین نوشته اند که ویشنو یکی از سه ایزد بسیار نیرومند هند را به آب پیش از خلقت این جهان در همه جای سازی و جاری بوده است منسوب داشته اند و به این جهت او را "تایارا" یعنی متحرک در آب ها خوانده اند گردیزی آورده است که یکی از فرقه های هند باستان "آب پرستان" بوده اند و چنین گویند که برای آب فرشته ای است و آب اصل همه نباتات و جانوران و اصل زندگان او است. آنگاه مراسمی به آنها نسبت داده اند که غالباً در ارتباط با آب است و از تقدس آن در نزد هندوان حکایت می کند.

در روایات سامی نیز نقش آب در آفرینش بسیار مهم است در سفر پیدایش آمده است:... و خدا گفت: فلکی باشد در میان آبها و آبهای را جدا کند و خدا فلک را بساخت و آبهای زیر فلک را از آبهای بالای فلک جدا کرد و چنین شد... و خدا گفت: آبهای زیر آسمان در یک جا جمع شوند و خشکی ظاهر گردید و خشکی ظاهر گردد و چنین شد؛ و خدا خشکی را زمین نامید و اجتماع آبها را دریا نامید.

اهمیت آب در اعتقادات عامه از قدیمیترین روزگار تا زمان حاضر نیز مورد توجه بوده است. مغولها در وقت ضرورت به نوعی جادوگری به نام « جدامیشی » متوسل می شدند و آن عبارت بود از چند سنگ که اعتقاد داشتند چون آنها را در آب نهند و بشویند در حال اگر چه قلب تابستان باشد سرما و برف و باران و دمه پدید می آید و از آن برای قهر دشمنان استفاده می کردند.

به طور کلی اسطوره ها گزارش مبهمی از یک عصر یخ و چیزهای شبیه طوفان به دست می دهند و گویی آفرینش انسان و گیاه و جانوران روی زمین درست از پایان این عصر طوفان و یخبندان و وزش بادهای گرم و ذوب یخ ها که در نتیجه آن سراسر زمین را آب فراگرفت آغاز می شود. (فولادی، ۱۳۸۷، ۴۲۰-۴۱۹)

ب- نقش آب در فرهنگ ایران

تاریخ فرهنگ و تمدن ایران زمین سراسر حکایت از جایگاه مقدس و بی بدیل آب در نزد ساکنان این سرزمین دارد ایرانیان چه در دوره باستان و چه در دوره پس از ورود اسلام، آب را پاس داشته و ارج می نهاده اند این نگاه با تلفیق با آموزه های دین مبین اسلام تقدس و اهمیت بیشتری به آب می بخشد به گونه ای که در آیات کتاب آسمانی قرآن و روایات منسوب به بزرگان دین موارد متعددی در ستایش و اهمیت آب می توان یافت.

در دنیای امروز به دنبال دگرگونی های عمده جوامع و تحولات جمعیتی مقوله آب و بحث محدودیت آن شکل دیگری به خود گرفته است با افزایش سرسام آور جمعیت تقاضا برای مصرف آب به طور چشمگیری افزایش یافته است.

در سرزمینی که پیشینیان ما در رفتار با آب و مهندسی آب شهره جهانی داشتند و برای آب احترامات زیادی قائل بودند و بعد از ظهور اسلام نیز در این مکتب حیات بخش بطور جامع در آیات الهی و احادیث ائمه علیهم السلام اهمیت و جایگاه آب را بیشتر از گذشته مورد تاکید و توجه قرار داده است به نظر می رسد به موازات توسعه و نوسازی کشور بحث فرهنگ سازی و مدیریت مصرف که آیه کریمه (وجعلنا من الماء کل شیء حی) را باید بهترین و اصلی ترین منشور این مدیریت دانست از آن غفلت شده است. چراکه این پیام الهی برای همه دوران ها و نسل هاست و متولیان امور آب باید نه تنها در بهره برداری و توزیع یا فناوری های روز از این سرمایه ملی به درستی حفاظت نمایند بلکه با راهکارهای مناسب آحاد مردم را در استفاده صحیح از این مایه هستی هدایت کنند و شیوه ها و رفتارهای غلط مصرف را اصلاح نمایند.

آب یکی از مقدس ترین عناصر طبیعی نزد ایرانیان باستان به شمار می رفته است. ایرانیان باستان آب را یکی از ایزدان مقدس می شمردند و او را تقدیس و تکریم می کردند نقش آفرینندگی آب در روزگاران کهن برای ایرانیان باستان شناخته شده بود و در اوستا، بارها به این نقش و اهمیت و تقدیس آب اشاره شده است.

ایرانیان باستان آب را مقدس می شمردند و به هیچ وجه آن را نمی آلودند و در تمیز نگه داشتن آن دقت و توجه خاصی به کار می بردند هم چنین با انجام مراسم ویژه ای به مناسبت های خاص برای آب قربانی می کرده و نثار می داده اند به این منظور گودالی کنار آب رود یا دریا یا سرچشمه آب می کنده نداند و خون قربانی را در آنجا می ریختند تا خویش آب را آلوده نکند.

سنت ها و باورهای مربوط به تقدس و ارجمندی آب هنوز هم میان ایرانیان وجود دارد و در آداب و رسوم و اعتقادات آنها پابرجاست. در مراسم عروسی رسم بوده که بر سر عروس آب می ریخته اند هم چنین پیش از پیمان زناشویی بستن رسم بوده که عروس و داماد به یکدیگر در کاسه آب نگاه کنند و سپس هردو از آن بنوشند. آب ریختن پشت پای مسافران و در ظرف آب به دنبال گمشده ها گشتن از دیگر رسوم مربوط به تقدس و کرامت آب است.

پیشینیان ما در رفتار با آب و مهندسی آب آنچنان شهره جهانی داشتند که هرودوت مورخ بزرگ یونانی که به پدر تاریخ معروف است در سفرنامه خود می نویسد: ایرانیان در آب جاری دست نمی شویند و آب دهان در آن نمی اندازند و برای آب احترامات زیادی قائل هستند. بسیاری از مراسم و مناسبت های آیینی مردم ایران در دوره پیش از اسلام با محوریت و حضور آب برپا می شده و همواره ردپایی از قداست و حرمت آب در آن به چشم می خورده است. (فقیهی، ۱۳۸۴، ۳۲)

آب در اوستا "آپ" و در پهلوی "آو" یکی از چهار آخشیح (عناصر اربعه) است که بعد از آتش گرمی ترین عنصر نزد ایرانیان بوده است در آیین مزدیسنا و زردشتی به واژه های زیادی از

این ریشه برمی خوریم که اهمیت آن را در فرهنگ ایران قدیم نشان می دهد واژه هایی همچون "آبان" "آبان یشت" "جشن های آبانگان" و "آبریزان" "آناهید(آناهیتا)" و "اپام نپات"(فرشته نگهبان آب) بر می خوریم.

"آبان" یکی از امشاسپندان و دارنده فره آبهاست. در مورد "جشنهای آبانگان" گفته می شود که: "مدت هشت سال در ایران باران نبارید و قحطی شد و مردم بسیار تلف شدند و بعضی مجبور به ترک شهر و دیار گردیدند و عاقبت در این روز باران آغاز به باریدن کرد بنابراین پارسیان آن روز را گرمی دارند و جشن گیرند.

غسل، آلودگی گناه را می شوید حضور شوم مردگان و آثار جنون را می زداید ناهید یا آناهیتا زنی است جوان خوش اندام بلند بالا و برومند با چهره ای زیبا بازوان سفید وی به ستبری شانه اسبی می ماند او با سینه برآمده و کمربندی تنگ بر میان بسته برگردونه خویش لگام چهار اسب هم رنگ و هم قد را در دست گرفته می راند اسب های گردونه او ابر باد و باران است ناهید گوهرهای گران بر خود دارد و تاجی چون چرخ می راند که بر آن صدگوهر تابناک دارد بر سر دارد او کفشی درخشان بر پای دارد و پوستی راکه می درخشد در بر کرده است... تیشتر خدای باران ساز گاه همچون پسری پانزده ساله با چشم درخشان و بالای بلند در روشنی پرواز می کند و گاه چون گاوی درشت اندام و زرین شاخ گاه چون اسبی و زیبا با گوش های زرین و لگام زرنشان به سوی دریا می شتابد او می تواند

چون مردم ناله آغازد و به درگاه اهور مزدا بنالد. (اوشیدری، ۱۳۷۱)

اما همه مهمتر اسطوره "تیشتر" و جشن های مربوط به آن است. "تیشتر" فرشته باران و باران آوری است در اصل نام ستاره ایست به همین نام که در ایران قدیم پرستیده می شده است فرشته باران با "اپوش" دیو خشکی مبارزه می کند ابتدا شکست می خورد اما سرانجام براو پیروز شده و آبهای آسمانی را رها می کند و بر زمین فرو می باراند شرح اسطوره "تیشتر" در متون ودایی به صورت "تیشته" و در متون اوستایی به صورت "تیشتریه" آمده است یک یشت خاص "تیشتر یشت" در ستایش او سروده شده است در متون پهلوی نیز شرح اسطوره "تیشتر" در بندهش و گزیده هایش زاداسپریم آمده است. "تیشتر" در طول سی شب با "اپوش" نبرد می کند و طی ده شب به سه شکل در آسمان به پرواز درمی آید و در پایان ده شب سوم "اپوش دیو" را از دریای فراخکرد به دور می راند و آواز شادی سر می دهد. دریا به جنبش در می آید و به یاری باد مه رابه سوی آسمان می برد و باران بر کشتزاران هفت کشور می بارند. (بهار، ۱۳۶۲، ۵۹)

تیشتر در ادبیات اوستایی به عنوان ایزد رهبر ستارگان آب انبار (از نژاد آب) است که بر ضد پری ها یا شهاب ها/شهاب های ثاقب و پری هایی دریایی رهبر آنها می جنگد اما در متون پهلوی از جمله در بندهش ایرانی ۴/۵ تیشتر تنها سپاهند شرق است و رهبری سپاه را ستاره شمال (هفت اورنگ) برعهده دارد در شرق بودن تیشتر خود به خود اورادر صف اول نشان می دهد درعین حال نوشته های پهلوی مقام اول رادرمیان اجرام آسمانی برای تیشتر قائل اند و او را تیزرترین ستاره به شمار می آورده اند آنچه از مجموع ۲۱ بند تیشتر پشت اوستایی می توان استنباط و دسته بندی کرد که او ستاره ایست سپید درخشنده و از دور پیدا(بند۲)

سرشت آب دارد و تواناست و نژادش از ایام نپات (نبیره آبها) است (بند۴) او سرور همه ستاره هاست (بند ۴۴) شایسته ستایش و نیایش است و هم سنگ اهورا مزدا آفریده شده است (بند ۵۰) اگر چنین نبود پری خشکسالی ها همه جا راز بین می برد (بندهای ۵۲-۵۴) طلوع او همزمان با تازش دوباره چشمه های آب است (بند ۵) آنگاه به دریای فراخکرد می رود با اپوش دیو می جنگد نخست از او شکست می خورد سپس به یاری اهورمزدا براو پیروز می گردد و دریا رابه جنبش و خروش درمی آورد و باد آن ابر رابه سرزمین ها می راند و باران می بارد (بندهای ۱۳-۳۵).

به هر حال اسطوره تیشتر نشان می دهد که ایرانیان از دیرباز به نبرد خوبی و بدی می اندیشیده اند و برای مبارزه با کم آبی و خشکسالی اسطوره نبرد اسطوره نبرد تیشتر واپوش دیو را پرورانده اند تا به نوعی ستایشگر ایزد-ستاره باران باشند این اسطوره زیبای هند و ایرانی آشکارا تداعی کننده جشن تیرگان است که بازمانده آن در عصر حاضر به صورت جشن تیرماسیزه شو متجلی می بینیم.

در تحلیل دیگری روز سیزده به در ایام نوروز به اهمیت و ارزش آب نزد ایرانیان نسبت داده شده است: هر چند جشن مذکور (تیر ما سیزه شو) در سیزده تیرماه باستانی (برابر ۱۳ آبان فعلی) نمایانگر تیروز از ماه تیر است اما در دوره اسلامی که دیگر روزها شمارش می شوند و شنبه یکشنبه... رایج می شود آیا کاربرد عدد ۱۳ همانند «سیزده به در» در نوروز نماد نحسی نیست؟ در اینجا نحسی نشانه به منزله خشکی و بی آبی است و جشن گرفتن آن برای ازبین بردن نحسی/خشکی روی زمین است عدد سه در سیزده خودبه سه گانه بودن و سه مرحله ای بودن نبرد تیشتر با اپوش دیو اشاره دارد. (علی قارداشی، ۱۳۸۷، ۳۹۶-۳۹۷)

الف - زرتشت:

ایرانیان باستان، عناصر مفید و سودمندی را که به نحوی در زندگی موثر بودند مقدس می‌داشتند و ایزدی را نگاهبان آن می‌دانستند. آب یکی از عناصر سودمندی است که بسیار مورد ستایش و نیایش قرار گرفته و در سراسر کتاب اوستا با تقدیس از آن سخن رفته است. (عقیقی، ۱۳۸۳، ۴۰۱)

وجود و استفاده از آب در سراسر مراسم یسنه امری ضروری است و در شستشو، تطهیر و تقدیس اولیه‌ی محوطه‌ی آیینی و وسایل و ادوات مذهبی به کار می‌رود. آب همچنین عنصری مهم در مخلوط نثار پراهوم و هوم تقدیس شده است. بنابراین هم بعنوان ماده‌ی نیروبخش نثار آیینی (زهر) که به قلمرو مینوی تقدیم می‌شود و هم بعنوان عنصری پالاینده در عرصه‌ی گیتی استفاده می‌شود.

مهمترین آیین پرستش زرتشتی که در جایی از آتشکده معروف به "اورویسگاه" انجام می‌گیرد مراسم یسنه است. این مراسم شامل دو قسمت است. در قسمت اول در طی آیین‌هایی وسایل کار مراسم اصلی یسنه که عبارتند از زهر، درون و پراهوم تهیه می‌شود و در پی آن مراسم اصلی یسنه که شامل خواندن ۷۲ فصل یسنه است انجام می‌شود. (مینوی خرد، ۱۳۸۵، ۸۸)

زور یا زهر عبارت از نثار و نیازی است که در هنگام مراسم مذهبی به آب یا آتش هدیه می‌شود. این نام در اوستا زئوثره و در فارسی میانه زهر و در فارسی زور گفته می‌شود. (عقیقی، ۱۳۸۳، ۵۴۹)

واژه زئوثره از ریشه *zu*- برابر با سنسکریت *hu*- به معنی انجام مراسم مذهبی یا به معنی واقعی کلمه، هرگونه نثار آیینی که در مراسم مذهبی انجام می‌شود است. زهر نذری مایع و آشامیدنی است مانند آب، شیر و افشره در مقابل میزد که نذر و تقدیمی غیرمایع مانند گوشت، نان و میوه است. (اوشیدری، ۱۳۷۱، ۳۰۲)

آب زهر یا نثار به آب در زمره‌ی مهم‌ترین مراسم پرستش عملی زرتشتیان یعنی یسنه است. این نثار ترکیبی است از مغز ساقه‌ی گیاه هوم و شیرهی برگ انار همراه با شیر. در اوستا این نثار با این صفات توصیف شده است: «دارای هوم، دارای شیر، دارای انار» (یسنه ۶۶ بند ۱).

پس از اتمام مراسم دعاخوانی یسنه، زور ملوی، به اصطلاح پارسیان هند، یا آب زور به اصطلاح زرتشتیان ایران، اجرا می‌شود. زوت (موبد پیشوا که اجراکننده است) هاونی را که محتوی پراهومی است که در طول مراسم یسنه تهیه شده به چشمه‌ای که از آن آب برای مراسم یسنه برداشته‌اند، می‌برد و با خواندن اوستا که شامل یک "ینا اهو ویریو" و یک "اشم وهو" است آن را در سه نوبت متوالی در آب